

Κλεομένης Κουτσούκης

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗΣ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΗΓΕΤΗΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ (1873-1946)

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Η έρευνα για τους πολιτικούς ηγέτες

Η επιστημονική έρευνα για την πολιτική ηγεσία στη χώρα μας, και ιδιαίτερα για κορυφαίους πολιτικούς ηγέτες, βρίσκεται ακόμη στα σπάργανα. Έτσι, αφενός δεν προσέχτηκε, ως τώρα, η σημασία της προσωπικότητας του πολιτικού ηγέτη για την πολιτική του συμπεριφορά, και αφετέρου οι επιπτώσεις της συμπεριφοράς του, η οποία μπορεί να επηρεάσει όχι μόνο το «ήθος και ύφος» της πολιτικής ζωής αλλά ακόμη και τη λειτουργία των πολιτικών θεσμών. Ός τώρα κατά κανόνα είναι οι πολιτικοί θεσμοί αυτοί που αποτελούν αντικείμενο μελέτης και ανάλυσης, τόσο εκ μέρους της πολιτικής όσο και της νομικής επιστήμης. Η τελευταία, βέβαια, πολύ σωστά επιδίδεται στην ανάλυση των θεσμών χρησιμοποιώντας νομικές, φορμαλιστικές, τελεολογικές κλπ. προσεγγίσεις. Γι' αυτό και κατά μεγάλο μέρος βασίζεται στα νομικά κείμενα και τις ερμηνείες που δίνονται σ' αυτά. Έτσι όμως γίνεται μια αντικειμενικοποίηση των θεσμών, που συνεπάγεται την αποστασιοποίησή τους από τα πρόσωπα που τους θέτουν σε λειτουργία.

Λόγω αυτού του εγκλωβισμού της στη νομική, η πολιτική επιστήμη στη χώρα μας όχι μόνο δεν προχώρησε τόσο ώστε να επιδοθεί στην ανάλυση της προσωπικότητας αυτών που θέτουν σε λειτουργία τους πολιτικούς θεσμούς, δηλαδή τους πολιτικούς ηγέτες, αλλά και δεν έδειξε, ως τώρα, ότι δίνει κάποια βαρύτητα στην προσωπικότητα των πολιτικών ηγετών. Έτσι παραγνωρίζεται η κραυγαλέα δυναμική του πολιτικού ηγέτη *vis a vis* με τη λειτουργία των (πολιτικών) θεσμών.

κλπ.). Χωρίς να επιμείνουμε εδώ στην ανάλυση της κάθε πλευράς, των υπέρ και κατά, θα προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε τη διαμόρφωση και εξέλιξη της προσωπικότητας του Γεώργιου Καφαντάρη συνδυάζοντας τις δυνατότητες που μας παρέχει καθεμιά. Το ελλιπές υλικό της έρευνας δεν μας δίνει την ευχέρεια να επιλέξουμε τη μια αντί της άλλης, αλλά να συγκεράσουμε και να αξιοποιήσουμε κάθε στοιχείο που αναφέρεται τόσο στο περιβάλλον όσο και στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας *per se* σε οποιαδήποτε σχέση κι αν τελούν αυτά μεταξύ τους, αιτιώδη ή μη².

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, σκοπός αυτής της εισήγησης θα είναι να δώσει μια εικόνα, όσο γίνεται πιο πιστή, της προσωπικότητας του Γεώργιου Καφαντάρη, αναζητώντας πρώτα απ' όλα τις θεμελιακές της καταβολές. Στη συνέχεια θα επιχειρήσει να ανιχνεύσει την πολιτική του συμπεριφορά καταγράφοντας τα κύρια χαρακτηριστικά της, όπως προσανατολισμούς, εκφρασμένες στάσεις και καίριες αντιλήψεις του, τις σημαντικότερες αποφάσεις ή συγκεκριμένες επιλογές, και γενικά όσα μπορούν να θεωρηθούν ότι συγκροτούν τον κύριο άξονα της πολιτικής του δράσης. Απώτερος στόχος της εδώ είναι η ανεύρεση ενός συνεκτικού δεσμού και αλληλουχίας, με άλλα λόγια της συνέπειας ή όχι που μπορεί να υπάρχει μεταξύ της πρώτης και της τελευταίας πράξης στην πολιτική εξέλιξη και δράση της προσωπικότητας του Γεώργιου Καφαντάρη.

Βασική μας παραδοχή και αφετηριακή υπόθεση αυτής της ανάλυσης είναι ότι μια ολοκληρωμένη προσωπικότητα (διαμορφωμένη, ώριμη), όπως ο Γ. Καφαντάρης, ακολουθεί κάποιο πρότυπο συμπεριφοράς και δράσης. Αυτή η συμπεριφορά θεωρείται ότι έχει βαθιές τις ρίζες της στην περίοδο σχηματισμού της, δηλαδή στην περίοδο της παιδικής και της εφηβικής ηλικίας. Την περίοδο αυτή ο Γ. Καφαντάρης την έζησε κατά το μεγαλύτερο μέρος της στο χώρο της Ευρυτανίας. Εννοούμε εδώ τον άμεσο

2. J. M. Burns, *Leadership*, «Harper», Νέα Υόρκη 1978.

οικογενειακό και κοινωνικό περίγυρο (οικογένεια, σχολείο κλπ.), που συνήθως θεωρείται ότι διαμορφώνει το χαρακτήρα, τη βιοθεωρία και την κοσμοθεωρία του ατόμου, δηλαδή την προσωπικότητά του. Η τελευταία χαρακτηρίζεται από κάποιες αμετάθετες αξίες και στάσεις, που θέτουν τη σφραγίδα τους πάνω στη συμπεριφορά του πολιτικού ηγέτη, χωρίς σημαντική παρέκκλιση στη διάρκεια της πολιτικής του σταδιοδρομίας. Μέσα από μια τέτοια σκιαγράφηση της προσωπικότητάς του θα επιδιώξουμε να δώσουμε ερμηνεία των θέσεων και των στάσεων που γενικά χαρακτηρίζουν τη συμπεριφορά του Γ. Καφαντάρη. Η παρατηρούμενη εδώ πολιτική συμπεριφορά έχει ως χρονικό πλαίσιο το πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα, οπότε διεξήγαγε τους πολιτικούς του αγώνες, ενώ η περίοδος σχηματισμού του, που θα χρησιμεύσει ως οδηγός της μετέπειτα συμπεριφοράς του, ανήκει στον 19ο αιώνα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η σύνδεση αυτή της πολιτικής συμπεριφοράς με την περίοδο σχηματισμού του και τις κοινωνικοποιητικές εμπειρίες του έχει προσωρινό χαρακτήρα, αφού στηρίζεται σε ελλιπή προς το παρόν στοιχεία που διαθέτουμε τόσο για την παιδική του ζωή όσο και για κρίσιμες στιγμές της μετέπειτα εξέλιξής του.

Σε μια σκιαγράφηση της προσωπικότητας ενός πολιτικού ηγέτη ασφαλώς έχουν ενδιαφέρον οι απόψεις του για την εξουσία, την πολιτική, την κοινωνία, τη δημοκρατία, το στρατό κλπ. Σε ό,τι αφορά τον Γ. Καφαντάρη θα τις παρακολουθήσουμε αποσπασματικά, όπως αυτές προκύπτουν από τους λόγους, τις επιστολές του, και σπανιότερα από δημοσιευμένα κείμενά του που εκφράζουν κάποιες ιδεολογικές του θέσεις.

III. ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΙΣΟΔΟ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πριν ανατρέξουμε στις πρώτες καταβολές της προσωπικότητας του Γ. Καφαντάρη θεωρούμε σκόπιμο να δώσουμε επιγραμματικά την εικόνα της εποχής σε συνάρτηση με ορισμένα γεγονότα που σημάδεψαν την είσοδό του στην πολιτική, καθώς και

γώνας» του ενάντια τόσο στον βασιλικό θεσμό και τους εκπροσώπους του στην Ελλάδα όσο και στην οιαδήποτε επέμβαση του στρατού στην πολιτική ζωή της χώρας. Όπως επιβεβαίωσε με την πολιτική του συμπεριφορά, με λόγο και με έργο, κάθε μορφή αυταρχισμού του ήταν αποκρουστική⁵.

Μια προσεκτική παρακολούθηση της πολιτικής του εξέλιξης θα μπορούσε να μας οδηγήσει αβιάστα σε μερικές ακόμη γενικεύσεις, ή συνοπτικές παρατηρήσεις, που βασίζονται τόσο στις εμφανείς στάσεις που τήρησε στην όλη πολιτική του συμπεριφορά και δράση όσο και σε γραπτά του κείμενα (αγορεύσεις, δηλώσεις, επιστολές κ.ά.). Πιο συγκεκριμένα μπορούμε να πούμε ότι:

1. Ο Γεώργιος Καφαντάρης είναι ο πολιτικός ηγέτης που δεν διστάζει, πριν από έναν αιώνα σχεδόν στην ελληνική πολιτική, να προπαγανδίζει ή και να εγκαινιάσει τη λεγόμενη «τρίτη θέση», η φιλοσοφία της οποίας τον οδηγεί στην «τρίτη κατάσταση» και την πολιτική της έκφραση συχνά σε πολιτικό κόμμα. Για τον Γεώργιο Καφαντάρη η διατύπωση «τρίτης θέσης», ή η σύνθεση δύο αντίθετων τάσεων, είναι επιβεβλημένη όταν αυτό

5. Συγκεκριμένα ως προς το πρώτο: υποστήριξε την ανάγκη εγκαθίδρυσης δημοκρατικού πολιτεύματος (1917), τη διενέργεια δημοψηφίσματος για την αλλαγή του πολιτεύματος (1924), τάχθηκε κατά της επαναφοράς του Γεωργίου Β' (1935) και κατά της επανόδου του βασιλέως Γεωργίου Β' ζητώντας την αναβολή του σχετικού δημοψηφίσματος (1946). Ως προς το δεύτερο: ήταν αντίθετος σε οποιαδήποτε ανάμειξη του στρατού στην πολιτική· τον ήθελε να είναι αφοσιωμένος στα στρατιωτικά του καθήκοντα. Το 1922 επεδίωξε τη συμφιλίωση των πολιτικών με τους στρατιωτικούς και την απομάκρυνση των τελευταίων από την πολιτική. Τέλος, συνεπής στα παραπάνω, αντιτάχθηκε σε κάθε μορφή δικτατορικής διακυβέρνησης. Διώχθηκε και εξορίστηκε τόσο από τη δικτατορία του Πάγκαλου (1926) όσο και από αυτή του Ι. Μεταξά (1936). Ενδεικτική μπορεί να θεωρηθεί η τακτική σχεδόν συνεργασία του με το περιοδικό *Πειθαρχία*, που εξέδιδε ο Γερ. Λύχνος και το οποίο είχε ως έμβλημα τη ρήση: (Δια της Πειθαρχίας) «Όργανον άγώνος κατά τής δημαγωγίας, κατά τής δικτατορίας, στρατιωτικής ή πολιτικής».

εξυπηρετεί τον «απώτερο στόχο της πολιτικής», που για τον Καφαντάρη είναι η διατήρηση ή η εξυγίανση της δημοκρατίας και η εξυπηρέτηση του «κοινού καλού»⁶.

2. Συνεπής ο Γεώργιος Καφαντάρης προς την παραπάνω πολιτική φιλοσοφία είναι, ίσως, από τους πρώτους έλληνες πολιτικούς ηγέτες, αν όχι ο πρώτος, που υπήρξε όχι μόνο θεωρητικός αλλά και κατεξοχήν πρακτικός της τόσο συχνά συζητούμενης σήμερα *συναινετικής πολιτικής*, τις αρχές της οποίας διέτυπωσε εύστοχα και επιγραμματικά. Συγκεκριμένα, τέσσερις είναι κατά τον Γεώργιο Καφαντάρη οι αρχές της «συναινετικής αντίληψης», η οποία α) δεν πρέπει να σημαίνει εγκατάλειψη αρχών ούτε κατευθύνσεων, διότι τότε θα ήταν ουτοπία ή παραλογισμός, β) αφορά σύμπραξη «επί σημείων λελυμένων» ή «επί σημείων εφ' ων δεν επεκτείνονται οι διαφορές», γ) αφορά ζητήματα πάνω στα οποία ο αμοιβαίος διακανονισμός επιβάλλεται να γίνει με αμοιβαίες υποχωρήσεις και δ) εγγυάται ότι συνέπεια μιας τέτοιας συναινετικής πρακτικής είναι η χαλάρωση της πολιτικής οξύτητας. Ο Γεώργιος Καφαντάρης σημειώνει ότι, πέρα από κάθε λογική, η πολιτική οξύτητα που διατηρήθηκε για πολλές δεκαετίες στη χώρα μας εξάντλησε το έθνος μας και του κατασπατάλησε πολύτιμες ηθικές δυνάμεις⁷!

3. Ως απόρροια αυτής της αντίληψης, συχνά ακατανόητης τόσο από συνεργάτες του όσο και από πολιτικούς αντιπάλους του, μπορεί να θεωρηθεί η επίκληση ή η εμπιστοσύνη που έδειχνε στο θεσμό των *οικουμενικών κυβερνήσεων*. Η στάση του αυτή εμφανίζει συνέπεια σε μια εσωτερική λογική, που κυριαρχεί σε όλη τη συμπεριφορά και την προσωπικότητά του και συνδέεται με όλα όσα αναφέραμε πιο πάνω. Έτσι, δεν είναι αφύσικο το ότι ο Γεώργιος Καφαντάρης, για την πραγματοποίηση μιας οικουμενικής κυβέρνησης σε κρίσιμες εθνικές στιγμές, δεν διστάζει να θυσιάσει την προτεινόμενη ή προσφερόμενη σ' αυτόν πρωθυπουργ-

6. Αγραφιώτης, ό.π., σ. 124-131· Γούλας, ό.π., σ. 36-37.

7. *Πειθαρχία*, 5 Ιανουαρίου 1930, σ. 4-5.

γία. (Το 1928, π.χ., ο Βενιζέλος του προτείνει να σχηματίσει κυβέρνηση στην οποία θα είναι ο ίδιος [ο Καφαντάρης] πρωθυπουργός, ενώ αυτός αντιπροτείνει οικουμενική.) Έτσι, οι οικουμενικές κυβερνήσεις, οι περισσότερες από τις οποίες από το 1923 ως το 1946, έγιναν με δική του πρωτοβουλία, μπορούν να θεωρηθούν ως θρίαμβος μιας συναινετικής διαδικασίας απαραίτητης για το κοινό συμφέρον και τη δημοκρατία, όπως το αντιλαμβάνεται ο Γεώργιος Καφαντάρης⁸.

4. Συχνά, επίσης, η αντίληψή του για την πολιτική τον ωθεί να απέχει από τις διαδικασίες εκείνες που θεωρεί ότι δεν εξυπηρετούν το «γενικό καλό», η ικανοποίηση του οποίου είναι γι' αυτόν η αποστολή της πολιτικής. Αυτή η στάση του εκφράζει μια αυστηρή συνέπεια και ταυτόχρονα μια υπευθυνότητα απέναντι στην αποστολή του ως δημόσιου άνδρα⁹.

5. Τέλος, θα πρέπει να προστεθεί ακόμη ότι ως κατακλείδα της άκρας συνέπειάς του στην ιδέα της πολιτικής ως αποστολής διαθέτει ένα ακόμα όπλο, το οποίο δεν διστάζει να χρησιμοποιεί συχνά, γεγονός που το υπαγορεύει σ' αυτόν η αυξημένη ηθική του συνείδηση. Πρόκειται για την *πρακτική της παραίτησης*, την οποία χρησιμοποιεί όταν δημιουργείται (με τα δικά του λό-

8. Οι απόψεις του για την Οικουμενική, λ.χ., συνοψίζονται στα όσα μεταξú άλλων είπε στη Βουλή στις 12.4.1927: «...Ήλθομεν εις την άρχήν, όπως, τηρούντες άπέναντι του λαου άπόλυτον ειλικρίνειαν, επιχειρήσωμεν την θεραπείαν του διά μέτρων ευθέων και ριζικών, δι' έγχειρίσεων βαθυτάτων και όταν άκόμη αί έγχειρίσεις πρόκειται να προκαλέσουν στιγμιαίας κραυγάς άγχους. Δέν ήλθομεν να έξαπατήσωμεν κανένα. Ήλθομεν να είπωμεν εις πάντας την άλήθειαν και να ζητήσωμεν διά κοινής συνεργασίας την διόρθωσιν της οικονομικής καταστάσεως»: Αγραφιώτης, ό.π., σ. 182.

9. Ενδεικτική είναι η φράση με την οποία δικαιολογεί την αποχή της δημοκρατικής παράταξης από τις εκλογές του 1935, όταν λέγει: «Κατελήξαμεν εις την άποχήν, διότι έλειψεν άπό τας εκλογάς ή ουσιώδης προϋπόθεσις, ή έξασφάλισις δηλαδή της άβιάστου και συνειδητής έκδηλώσεως του λαϊκού φρονήματος»: Αγραφιώτης, ό.π., σ. 283. Παρόμοιοι λόγοι ίσχυσαν και για την αποχή από τις εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946: βλ. Αγραφιώτης, ό.π., σ. 339-344.

για) κάποια «επιλήψιμη υπόνοια», γιατί κατά τη γνώμη του «τα ηθικά φαινόμενα προέχουν». Αναμφίβολα είναι αυτή η ηθική του ευαισθησία και ακεραιότητα που τον ανέδειξε —κατά τον χαρακτηρισμό του Ελ. Βενιζέλου— σε «αμείλικτο φρουρό του δημοσίου πλούτου». Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η εντύπωση που αποκομίζει κανείς παρακολουθώντας την πολιτική σταδιοδρομία του Γεώργιου Καφαντάρη είναι ότι η νοικοκυρεμένη διαχείριση των κοινών, για την οποία παθιαζόταν, η εντιμότητα και η υπευθυνότητά του, ακόμη και η μαχητικότητά του, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως εργαλειακές αξίες που τις είχε σε πρώτη προτεραιότητα και σε μεγάλη υπόληψη. Τόση ήταν η προσήλωση σ' αυτές, ώστε δεν δίσταζε να ζητήσει την εφαρμογή τους ως κάτι φυσιολογικό και από τους άλλους. Όλες αυτές έπρεπε να υπηρετούν την επιδίωξη ανώτερων ιδεαλιστικών στόχων, όπως είναι η «προοδευτική εξέλιξη της κοινωνίας» και ό,τι αυτός αποκαλούσε «ανεμπόδιστη δημοκρατία»¹⁰.

Υ. ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗ

Αξίες - Οικογένεια - Περιβάλλον - Κοινωνικοποίηση

Ποικίλες έρευνες έχουν δείξει ότι ανάμεσα στους παράγοντες που συντελούν στη διαμόρφωση του χαρακτήρα και γενικότερα της προσωπικότητας ενός πολιτικού ηγέτη πρωταρχικό ρόλο παίζει ο κόσμος της παιδικής ηλικίας, δηλαδή το άμεσο οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού, το σχολείο αλλά και η ευρύτερη κοινωνική ομάδα (η κοινότητα) μέσα στην οποία αναπτύσσεται. Η επίδρασή τους ως πρωτογενών κοινωνικοποιητικών παραγόντων δεν αμφισβητείται.

Ο καθηγητής R. Dahl, λ.χ., τονίζει ότι «Οι περισσότεροι άνθρωποι αποκτούν τις πεποιθήσεις τους στη διάρκεια μιας περιόδου κατά την οποία είναι ιδιαίτερα δεκτικοί (ευαίσθητοι δηλαδή

10. Αγραφιώτης, ό.π., σ. 128-131.

στο να δεχθούν επιδράσεις). Τυπικά, ένα πρόσωπο υπόκειται σε επιρροές κατά τη διάρκεια —και μόνο σ' αυτή την περίοδο— των δύο πρώτων δεκαετιών της ζωής του. Στο τέλος αυτής της περιόδου οι αντιλήψεις του αρχίζουν να αποκρυσταλλώνονται. Έκτοτε οι πεποιθήσεις του έχουν την πιθανότητα να παραμείνουν μάλλον αμετάβλητες»¹¹. Η άποψη αυτή του Dahl επιβεβαιώνεται σήμερα και από άλλους μελετητές, όσον αφορά κυρίως την προσωπικότητα των πολιτικών ηγετών. Αποδίδουν, συγκεκριμένα, ιδιαίτερη σημασία στην παιδική και νεανική ζωή των πολιτικών ηγετών προκειμένου να ερμηνεύσουν την πολιτική τους συμπεριφορά στην κατοπινή ώριμη ηλικία τους. Επομένως, κατά την εξέταση της παιδικής ηλικίας στη ζωή ενός πολιτικού ηγέτη, έχει σημασία μεταξύ άλλων το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτός όχι μόνο προσλαμβάνει τις πρώτες σημαντικές παραστάσεις της ζωής, αλλά συμβαίνουν και διάφορα εξαιρετικά κοινωνικά γεγονότα¹². Είναι γι' αυτό επιτακτική η εξέταση του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο ο κατοπινός πολιτικός ηγέτης έχει ανδρωθεί και σχηματισθεί. (Άλλος εισηγητής πρόκειται να καλύψει το χώρο των κοινωνικών δυνάμεων της εποχής του.)

Αν λοιπόν δεχθούμε ότι τα παιδιά τείνουν να αποτυπώνουν, να αποδέχονται ή να ενστερνίζονται καταρχήν τις αξίες της οικογένειας, του σχολείου και αυτές της διάχυτης κουλτούρας της κοινότητας στην οποία διαβιούν, τότε είναι προφανής η σημασία που έχει για τον μελετητή της προσωπικότητας του Γεώργιου Καφαντάρη η αναζήτηση και ανεύρεση στοιχείων και τεκμηρίων που αναφέρονται στην παιδική του ζωή¹³.

11. R. Dahl, *Polyarchy: Participation and Opposition*, «Yale University Press», New Haven 1971, σ. 167.

12. F. Greenstein, *Personality and Politics*, «Princeton University Press», Princeton N. J. 1987, σ. I-XVII, και R. Isaak, *Individuals and World Politics*, «Duxbury Press», Belmont Ca. 1980, σ. 1-7.

13. Για μια πλήρη σκιαγράφηση της προσωπικότητάς του θά 'πρεπε να δει κανείς τις αντιλήψεις του και τη συμπεριφορά του στις πιο σημαντικές

Ο ενστερνισμός, η αφομοίωση, η αποτύπωση και η πραγμάτωση στη ζωή του ενηλίκου αξιών και διδαγμάτων που του είχαν εμφυτευθεί στη διάρκεια της παιδικής του ζωής δεν γίνεται βέβαια πάντα μηχανικά, ή πάντα ασυνείδητα. Γιατί στα κατοπινά στάδια το άτομο επιχειρεί κάποιο σμίλεμα των αξιών και των στάσεων, με στόχο να διευκολύνει την προσαρμογή του στον νέο κοινωνικό περίγυρο στον οποίο εντάσσεται. Από το βαθμό στον οποίο τα νέα άτομα έχουν ενστερνιστεί ή αφομοιώσει αυτές τις αξίες, ανάλογα παίρνουν και μια ιδεατή θέση του πατέρα, της μητέρας, ή του δασκάλου, αυτών δηλαδή που κατά κανόνα συμβαίνει να είναι οι εμπνευστές των αξιών και αυτοί που στη συνείδηση του ηγέτη επιτρέπουν ή όχι την ακαμψία αυτών των αξιών¹⁴.

Με επίγνωση της έλλειψης πολλών στοιχείων αναγκαίων για μια πληρέστερη ανακατασκευή της προσωπικότητας του Γ. Καφαντάρη θα επιχειρήσουμε εδώ να τον παρακολουθήσουμε να κινείται ως σχολειαρόπαιδο μεταξύ της γενέτειράς του, δηλαδή της Αν. Φραγκίστας Ευρυτανίας, του Κεράσοβου (Κερασσοχωρίου) και αργότερα του Μεσολογγίου¹⁵.

φάσεις της ζωής του, ως μαθητή π.χ. στο χωριό του και αργότερα στο Μεσολόγγι και την Αθήνα, ως φοιτητή στο Πανεπιστήμιο, ως δικηγόρου στο Μεσολόγγι και το Καρπενήσι κ.α. Προς το παρόν, από στοιχεία που υπάρχουν για τη μαθητική του ζωή προκύπτει ότι από το σχολαρχείο Κερασόβου, όπου φοίτησε σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών, γράφτηκε μετά από εξετάσεις στο γυμνάσιο Μεσολογγίου. Η προαγωγή του στη β' τάξη (1886) έγινε με «Πάνυ καλώς» και μέσο όρο βαθμού προόδου «έν εκάστω μαθήματι: Ἑλληνικά 9, Μαθηματικά 10, Ἱερά 9, Λατινικά 8... Διαγωγή: Ἐπαίνου ἀξία»: από χειρόγραφο κείμενο του αρχείου Σταφυλά.

14. Isaak, *ό.π.*, σ. 11-28, 37, και M. Weber, *Η Πολιτική ως επάγγελμα*, μτφρ. Μ. Κυπραίου, «Παπαζήσης», Αθήνα 1986, σ. 149-168, και Burns», *ό.π.*, σ. 570-572.

15. Σύντομη περιγραφή του «Κερασόβου» (Κερασσοχωρίου) κάνει ο άγγλος περιηγητής Woodhouse, που το θεωρεί ως το πιο σημαντικό χωριό στην περιοχή Αγράφων (1897): βλ. W. J. Woodhouse, *Aetolia*, «Oxford Clarendon Press», Οξφόρδη 1897, σ. 33. Η εξέλιξη του πληθυσμού συγκριτικά για την Αν. Φραγκίστα, το Κερασσοχώρι και την πρωτεύουσα της περιοχής,

Από τα στοιχεία που έχουμε γνωρίζουμε ότι ο Γ. Καφαντάρης ήταν ο πρωτότοκος γιος του Κωνσταντίνου Καφαντάρη, ο οποίος στη συνέχεια απέκτησε δύο ακόμα αγόρια που πέθαναν σε νεαρή ηλικία, καθώς και τρία κορίτσια¹⁶. Βέβαια, τόσο κατά το ισχύον βυζαντινό-ρωμαϊκό δίκαιο, όσο και κατά το άγραφο εθιμικό στο χώρο της Ευρυτανίας, ο πρωτότοκος γιος θεωρείται ως ο αδιαμφισβήτητος διάδοχος του πατέρα, προπάντων στο πατρικό σπίτι· δεν μας διαφεύγει, ωστόσο, ότι μετά το θάνατο των δύο αγοριών αδελφών του ο Γ. Καφαντάρης συγκέντρωσε όχι μόνο τη στοργή αλλά και τις φιλοδοξίες του πατέρα του, γραμματέα αρχικά του δήμου Απεραντίων. Το γεγονός αποδεικνύεται από την απόφασή του να τον στείλει μακρύτερα για σπουδές, αφού, όπως συμβαίνει συνήθως με κάθε πατέρα, σ' αυτόν έβλεπε έναν καλύτερο εαυτό του. Η συνέχιση σπουδών ήταν δύσκολη αλλά και σπάνια για την εποχή του, ιδιαίτερα μάλιστα για αγροτικές περιοχές, όπως η άγονη Ευρυτανία¹⁷.

δηλαδή το Καρπενήσι, ήταν (το 1928) από: 480, 1072, 2816 σε 490, 1039, 3796 (το 1940) αντίστοιχα: βλ. Δ. Γούλας, *Η Ευρυτανία και τα προβλήματά της*, Αθήνα 1946, σ. 22.

16. Έτος γεννήσεώς του το 1873, όπως προκύπτει από επιτόπια έρευνα στα μητρώα αρρένων της κοινότητας Αν. Φραγκίστας Ευρυτανίας για την περίοδο (1834-1924).

17. Κατά τη διεξαγωγή αυτής της έρευνας κατέφυγα στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών για την ανεύρεση στοιχείων σχετικών με τις σπουδές του Γ. Καφαντάρη. Στο σχετικό μητρώο των πτυχιούχων της Νομικής, που τηρείται από το 1892, με έκπληξή μου διεπίστωσα ότι δεν υπήρχε το όνομα του Γ. Καφαντάρη. Ο Αγραφιώτης μας πληροφορεί ότι ο Γ. Καφαντάρης πήρε το πτυχίο του το 1895, αλλά το όνομα του Γ. Καφαντάρη δεν βρέθηκε ούτε πριν ούτε μετά το έτος αυτό. Από σχετική συζήτηση με υπάλληλο του Πανεπιστημίου πληροφορήθηκα ότι ο κατάλογος αυτός καταστράφηκε και ξαναγράφτηκε σε περίοδο έντονων πολιτικών παθών! Κατέφυγα επίσης στον Δικηγορικό Σύλλογο Αθηνών, όπου το μόνο στοιχείο που βρέθηκε είναι ότι ο Γ. Καφαντάρης γράφτηκε ως δικηγόρος στα μητρώα του στις 26 Ιουλίου 1912, προφανώς εκ μεταγραφής από τον Δικηγορικό Σύλλογο Καρπενησίου, στον οποίο μεταγράφηκε από το Σύλλογο Μεσολογίου (1901): βλ. Αγραφιώτης, *ό.π.*, σ. 26.

Όπως είναι γνωστό, ο Γ. Καφαντάρης πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της σχολικής του ζωής στη γενέτειρά του Αν. Φραγκίστα, καθώς και στο κοντινό Κεράσοβο. Στο τελευταίο υπήρχε έδρα δημάρχου, την οποία διεκδικούσε κατά καιρούς με επιτυχία, αφού διετέλεσε δήμαρχος πολλές φορές, ο πατέρας του Γ. Καφαντάρη ως το 1912. Αλλά και ο πατέρας της μητέρας του, Ι. Μηλιάς, «πολιτευόταν» ως δήμαρχος του γειτονικού δήμου Απεραντίων. Από την επαφή του με τους πολιτικούς αγώνες των δύο τόσο προσφιλών του προσώπων πήρε την πρώτη εικόνα της πολιτικής, η οποία ίσως άφησε κάποια ανεξίτηλα ίχνη στην παιδική ψυχή του. Στο σημείο αυτό η έρευνα είναι ακόμα φτωχή, και ελάχιστα αποσπασματικά στοιχεία μπορούν να φωτίσουν μια άρτια εικόνα της παιδικής του ζωής¹⁸.

Αργότερα, τις γυμνασιακές του σπουδές τις συνέχισε στο Μεσολόγγι που, για την εποχή εκείνη, ως διοικητικό και πνευματικό κέντρο της περιοχής, ήταν πόλος έλξης για πολλούς φιλόδοξους νέους. Ο Γ. Καφαντάρης το κατέστησε και κέντρο της επαγγελματικής του σταδιοδρομίας, μετά τις πανεπιστημιακές σπουδές του, εγκαθιστώντας εκεί το δικηγορικό του γραφείο, αλλά και επίκεντρο της πολιτικής του δράσης, λίγα χρόνια αργότερα, παράλληλα με το Καρπενήσι.

Το ερώτημα που ανακύπτει μέσα από την εξέταση της παιδικής ζωής ενός πολιτικού ηγέτη, με δεδομένο το οικογενειακό περιβάλλον, είναι ποιες αξίες εγκολπώνεται και ποιες από αυτές φέρει μαζί του, ή με ποια ιεράρχηση, στην ώριμη ζωή του. Ιδιαίτερη σημασία αποκτούν αυτές που εκφράζονται στην πολιτική του σταδιοδρομία. Ακόμη πιο σημαντική μπορεί να θεωρηθεί η σημασία που αποδίδει ο ηγέτης στην ίδια την πολιτική. Εάν βέβαια παραδεχθούμε ότι η πολιτική κατέχει την πρώτη ή την πιο σημαντική θέση στην αξιολογική κλίμακα ενός πολιτικού

18. Στο ίδιο, σ. 25-26. Τόσο ο Αγραφιώτης όσο και ο Γούλας είναι φειδωλοί σε λεπτομέρειες ή πληροφορίες της παιδικής του ζωής, που θα βοηθούσαν στο σχηματισμό κάποιων υποθέσεων.

ηγέτη, τότε ίσως έχουμε στα χέρια μας το κλειδί για την ερμηνεία σημαντικού μέρους της πολιτικής του συμπεριφοράς.

Βέβαια, μια τέτοια πλήρη αξιολογική κλίμακα για τις αξίες που πρέσβευε ο Γ. Καφαντάρης δυστυχώς δεν διαθέτουμε, ώστε, με βάση αυτή, να επιχειρήσουμε μια ερμηνεία της πολιτικής του συμπεριφοράς. Γι' αυτό, έμμεσα μόνο και αποσπασματικά, θα επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε μερικές αξίες από αυτές που φαίνεται ότι στάθηκαν καθοριστικές για την πιο έκδηλη πολιτική του συμπεριφορά. Πρώτη απ' όλες βέβαια θα αναζητήσουμε την αξία και τη θέση που είχε στη ζωή του η πολιτική. Φυσικό είναι, σύμφωνα με όσα είπαμε πιο πάνω, να αναζητήσουμε, στον πρώτο κοινωνικό και οικογενειακό του περίγυρο, αυτούς που θα μπορούσαν να του εμφυτεύσουν με λόγο ή έργο την εικόνα ή τη βασική αντίληψη για την πολιτική. Οι πρώτοι που ήταν σε θέση να του δώσουν μια τέτοια εικόνα ήταν ο πατέρας του και ο παππούς του για τους λόγους που αναφέραμε. Αυτοί ήταν οι άνθρωποι που ενσάρκωναν στο άμεσο περιβάλλον του την πράξη και το σκοπό (τα ιδεώδη) της πολιτικής. Με άλλα λόγια ήταν οι άνθρωποι που ασχολούνταν με τη διαχείριση των κοινών (ως δήμαρχοι) και αγωνίζονταν για την κατάληψη της θέσης δύναμης από όπου θα ασκούσαν την όποια εξουσία στον κοινοτικό χώρο.

Αποκαλυπτική για την αντίληψη που φαίνεται ότι είχε ο πατέρας του για την πολιτική είναι η απάντηση που έδωσε ο ξωμάχος αυτός της πολιτικής, όταν ο γιος του ζήτησε τη γνώμη του προκειμένου να δεχθεί ή όχι τη θέση υποδιοικητή στην Εθνική Τράπεζα. Ήταν μια εποχή που η οικονομική κατάσταση της οικογένειας δεν ήταν καθόλου καλή, και ο νεαρός πολιτικός άλλωστε φαίνεται ότι είχε ταλαντευθεί, ίσως και απογοητευθεί από την πολιτική (1914). Η απάντηση ήλθε σαν καταπέλτης: «...Και ηλικία έχεις και μόρφωση για να κρίνεις μόνος σου... Για μένα όποιος δεν πολιτεύεται δεν πρέπει να ζει»¹⁹. Φυσικά ο

19. Αγραφιώτης, ό.π, σ. 29.

Γ. Καφαντάρης δεν ενέδωσε στον πειρασμό να λύσει το οικονομικό του πρόβλημα με την τραπεζική θέση που του προσφερόταν. Αλλά το πιο σημαντικό υπήρξε το ότι πήρε προφανώς ένα ακόμη, το πιο αποφασιστικό ίσως, μάθημα περί πολιτικής από τον γέρο πατέρα του. Γιατί διέλυσε κάθε αμφιβολία, που ίσως είχε, αν κάνει καλά που ασχολείται με την πολιτική. Δεν γνωρίζουμε αν υπήρξαν κι άλλες τέτοιες κρίσιμες συζητήσεις με τον πατέρα του, που θα μας αποκάλυπταν τις σχέσεις πατέρα-γιου, που είναι καθοριστικές στη σταδιοδρομία ενός πολιτικού ηγέτη, όπως έχουν δείξει σχετικές έρευνες²⁰. Αναμφίβολα όμως η φράση αυτή αποκαλύπτει την αξία της πολιτικής στη ζωή που είχε ως πρότυπο ο γερο Καφαντάρης, ο οποίος για πολλά χρόνια αναμείχθηκε στη διαχείριση των κοινών. Ταυτόχρονα δείχνει την προσδοκία-απαιτηση, ίσως, να κρατήσει ψηλά ο γιος του την αξία αυτή. Έτσι, ο παλαίμαχος δήμαρχος του δήμου Αγραίων φαίνεται ότι όχι μόνο προόριζε τον γιο του για την πολιτική αλλά και προσπάθησε να του μεταδώσει την αντίληψη της πολιτικής ως ισότιμης με τη ζωή. Το νόημα της βεμπεριανής αυτής αντίληψης, που μπορεί να βγει αβίαστα, είναι ότι η πολιτική αποτελεί συστατικό στοιχείο της ζωής, είναι η ουσία της ζωής. Γι' αυτό η τελευταία μπορεί ή πρέπει να αφήνεται στην πολιτική να τη διορθώνει και να τη διαμορφώνει²¹. Όποιος λοιπόν στέκεται εμπόδιο στην αλληλεπίδραση ή τη σύμμειξη των δύο μπορεί να θεωρηθεί ως εμπόδιο στην ελεύθερη έκφραση του ατόμου, ή και εχθρός του λαού.

Συνέπεια αυτής της αντίληψης, που φαίνεται ότι χαραχθηκε έντονα στην ψυχή του Γ. Καφαντάρη όσο ο πατέρας του μετείχε στους πολιτικούς αγώνες της περιοχής του, είναι ότι η *πολιτική οφείλει να υπηρετεί τη ζωή των πολλών*, το κοινό συμφέρον. Έτσι, η πολιτική γίνεται μια διαδικασία για καλύτερη ζωή.

20. E. V. Wolfenstein, *Personality and Politics*, «Dickenson», Belmont Ca., 1969, σ. 1-11· Burns, *ό.π.*, σ. 429.

21. M. Weber, *ό.π.*, σ. 105.

Επομένως, οι συμβιβασμοί έχουν θέση εφόσον υπηρετούν το στόχο του κοινού συμφέροντος. Άρα η πολιτική δεν είναι αυτοσκοπός, και γι' αυτό και η κατοχή ή η επιδίωξη αξιωμάτων δεν έχουν αξία εφόσον δεν υπηρετούν αυτόν το στόχο²². Εξάλλου κάνει μικρή διαφορά αν ο στόχος αυτός υπηρετείται από μια θέση αρχηγού κόμματος, μέσα ή έξω από την κυβέρνηση, ή ακόμα και με την «αποχή» από ορισμένες πολιτικές διαδικασίες.

Τις αρχές αυτές ο Γ. Καφαντάρης όχι μόνο τις πρέσβευε θεωρητικά αλλά και έδειξε ότι τις κατέστησε κατευθυντήριες και κανόνες της πολιτικής του συμπεριφοράς. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο που, πέρα από τις πολιτικές συγκυρίες και τους πολιτικούς συσχετισμούς (ή και υπολογισμούς), αρνιόταν συχνά ένα υπουργείο που του προσφερόταν, ή ακόμη και την πρωθυπουργία! Αντίθετα, δεν είχε αντιρρήσεις προκειμένου να σχηματιστεί μια οικουμενική κυβέρνηση που θα εξυπηρετούσε καλύτερα το κοινό συμφέρον, που γι' αυτόν ήταν η ουσία της πολιτικής. Το ίδιο άλλωστε έδειχνε ή διεκήρυσσε με τις επανειλημμένες «αποχές» του από τις εκλογικές εκείνες διαδικασίες, οι οποίες, όπως τονίσαμε πιο πάνω, κατά τη γνώμη του διέστρεφαν την αληθινή έκφραση της θέλησης του λαού.

Τη βασική αυτή αντίληψη της πολιτικής ως πρωταρχικής αξίας ο πατέρας Καφαντάρης είχε όλο το κύρος και την αυθεν-

22. Χαρακτηριστικές είναι οι δηλώσεις του, που δείχνουν την ψυχρή αδιαφορία του και όχι βέβαια το πάθος απέναντι στα πολιτικά αξιώματα, αλλά και την ανεξαρτησία της γνώμης του, που δεν επηρεάζεται από τη θέση του σε μια κυβέρνηση: «Έγώ οὐδέποτε ὑπεδούλωσα εἰς κανένα τὴν γνώμην μου, διετήρησα δὲ πάντοτε τὴν ἀνεξαρτησίαν εἴτε εἰς τὴν κυβέρνησιν εἴτε ἔκτος αὐτῆς», και ακόμη «Ὅψέποτε ἤθελον πεισθῆ, ὅτι προσκολλημένος εἰς τὴν Ἀρχὴν θὰ ἐγενόμην πρόξενος διχασμῶν ἐπικινδύνων, δὲν θὰ ἐδίσταζον καὶ πάλιν νά προσφέρω τὴν Ἀρχὴν θυσίαν ὑπὲρ τοῦ γενικωτέρου συμφέροντος. Ὅσοι φαντάζονται ὅτι ἡ ἐξουσία ἀποτελεῖ σκοπὸν καὶ ἡ ἀχαλίνωτος φιλαρχία ὑποχρέωσιν, δὲν ἔχουν θέσιν πλησίον μου»: Αγραφιώτης, *ό.π.*, σ. 104-109. Άλλοτε, σαν άλλος Μ. Μπότσαρης, δήλωνε ότι: «Οἱ ἀρχηγοὶ ἀναδεικνύονται στοὺς ἀγῶνες κι ὄχι στίς συνελεύσεις τῶν κομμάτων»: *στο ίδιο*, σ. 111.

τία, ως εκλεγμένος πολλές φορές δήμαρχος, να μεταλαμπαδεύσει στον νεαρό γιο του. Αλλά ο νεαρός Καφαντάρης ευτύχησε να έχει ένα ακόμη πολιτικό πρόσωπο και να κάνει συσχετισμούς και συγκρίσεις με το κυρίαρχο πρόσωπο του πατέρα του. Ήταν ο παππούς του από τη μητέρα του, ο Ι. Μηλιάς, που υπήρξε κι αυτός για πολλά χρόνια δήμαρχος στον γειτονικό δήμο Απεραντίων.

Το κύρος των δύο προσφιλών στενών συγγενικών του προσώπων, που υπήρξαν πολιτικοί άνδρες, μεγάλωνε ίσως στα μάτια του νεαρού Καφαντάρη από το γεγονός ότι και οι δύο ήσαν απόγονοι ηρωικών προγόνων. Γιατί οι ίδιοι ή οι πρόγονοί τους είχαν πρωτοστατήσει στον αγώνα της Ανεξαρτησίας και είχαν μάλιστα συνδεθεί με μεγάλους καπεταναίους στην περιοχή, όπως ήσαν οι Μπουκουβαλαίοι κ.ά.²³.

Πέρα όμως από το οικογενειακό-σχολικό και μικρό περιβάλλον της κοινωνικής ζωής, που εμφύτευσαν ασφαλώς τις πρώτες αξίες και καθόρισαν στάσεις ζωής, θα πρέπει και το ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο της περιοχής του, στο οποίο επέλεξε να ενταχθεί με την επιλογή του της πολιτικής, να του μετέδωσε ορισμένες αξίες. Κατά την περίοδο σχηματισμού του Γ. Καφαντάρη, στην περιοχή της Ευρυτανίας και της Αιτωλοακαρνανίας (που συχνά αποτελούν μία εκλογική περιφέρεια) κυριαρχούν μερικές από τις πιο σημαντικές πολιτικές προσωπικότητες, που διακρίθηκαν για τη ρητορική τους δεινότητα, την πολιτική τους μαχητικότητα και εντιμότητα, την ηθική τους ακεραιότητα κλπ., όπως ήσαν οι Δ. Βουλπιώτης, Γ. Ζηνόπουλος και Δ. Χατζόπουλος, που αποχώρησαν σχεδόν από την πολιτική λίγο μετά την είσοδο του Γ. Καφαντάρη. Και οι τρεις είχαν αφήσει κατά καιρούς τη σφραγίδα τους στη μάχη κατά της διαφθοράς και της κακής διαχείρισης στον δημόσιο τομέα²⁴.

23. Στο ίδιο, σ. 26.

24. Στο ίδιο, σ. 17, 28· Γ. Φαρμακίδης, *Γεώργιος Ζηνόπουλος*, Αθήνα 1964, και στην εφ. *Εστία*, 26.1.1968.

Ήταν μια παράδοση στα χνάρια της οποίας όχι μόνο απλά βάδισε και ο Γ. Καφαντάρης, αλλά και υπερέβαλε τους συντοπίτες του πολιτικούς που προηγήθηκαν. Σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, ώστε το όνομά του στην περίοδο της βενιζελικής διακυβέρνησης να γίνει *συνώνυμο ηθικής ακεραιότητας και νοικοκυροσύνης στη διαχείριση των κοινών*, κάτι που έκανε τον Ελευθέριο Βενιζέλο να τον αποκαλέσει «*ἀμείλικτον φρουρόν τοῦ δημοσίου πλούτου (που) παρεμποδίζει πᾶσαν παρεκτροπήν δυναμένην νᾶ θέσῃ εἰς κίνδυνον τὸ μετὰ τόσου κόπου κτηθὲν ἰσοζύγιον προϋπολογισμοῦ*»²⁵.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι ο Γ. Καφαντάρης θα μπορούσε αβίαστα να ενταχθεί στη βεμπεριανή κατηγορία των πολιτικών ηγετών που ζουν για την πολιτική και όχι από την πολιτική. Το περιεχόμενό της περιγράφει ο Μ. Weber με τα εξής: «Αυτός που ζει για την πολιτική κάνει ζωή του σε βαθύτερη έννοια την πολιτική: Απολαμβάνει την απλή κατοχή της εξουσίας που ασκεί ή τροφοδοτεί την εσωτερική ισορροπία και την αυτοπεποίθησή του με τη συνείδηση ότι η ζωή του έχει νόημα μόνον όταν υπηρετεί μια υπόθεση»²⁶.

Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι ο Γ. Καφαντάρης βρέθηκε, όπως είναι γνωστό, πολλές φορές σε δύσκολη οικονομική κατάσταση, που είναι πεδίο δοκιμασίας για κάθε πολιτικό. Σε μία από αυτές, όπως μαρτυρείται, αναγκάστηκε, με δάκρυα πραγματικά στα μάτια, να πουλήσει το πατρικό του σπίτι στην Αν. Φραγκίστα σε καζαντισμένο στην Αμερική συμπατριώτη του. Αλλά και στην Αθήνα, όπου ζούσε, δεν φαίνεται να διέθετε ιδιόκτητη στέγη, αν και είχε χρηματίσει τόσες φορές υπουργός αλλά και πρωθυπουργός²⁷.

Ένα ερώτημα που θα μπορούσε να θέσει κάποιος είναι πώς

25. Αγραφιώτης, *ό.π.*, σ. 207, απόσπασμα από σχετικές δηλώσεις του Βενιζέλου.

26. Μ. Weber, *ό.π.*, σ. 104-107. Χάρη σ' αυτά και άλλα χαρακτηριστικά μερικοί, από την εποχή του ακόμα, μίλησαν για «σχολή Καφαντάρη».

27. Αγραφιώτης, *ό.π.*, σ. 26-28.

ο Γ. Καφαντάρης, που διακρινόταν για τη ρητορική του δεινότητα, την ηθική του ακεραιότητα αλλά και την οργάνωση και μεθοδικότητά του, δεν κατάφερε να διατηρήσει ένα κόμμα με ευρεία απήχηση στις μάζες. Μάλιστα, παρά την έντονη πολιτική του δράση, ακόμα και στην Ευρυτανία, την ιδιαίτερη εκλογική του περιφέρεια, ή και τη γενέτειρά του, η θύμησή του σήμερα δεν φαίνεται να είναι αρκετά ζωνχή, όπως θα περίμενε κανείς. Η απάντηση μπορεί να προέλθει από την αντίληψη του Γ. Καφαντάρη για την πολιτική, όπως την αναλύσαμε πιο πάνω. Πιο συγκεκριμένα, ο Γ. Καφαντάρης μπορεί να ανέπτυξε τυπικά πολιτική, κομματική δραστηριότητα, στο επίπεδο της εκλογικής περιφέρειας, ή και να επηρεαζόταν, ως ένα βαθμό, από μεμονωμένες τοπικιστικές, ή επαρχιακές δυνάμεις, που εξέφραζαν αιτήματα οπαδών, κομματικών φίλων, ψηφοφόρων κ.ά., γενικά όμως είχε την τάση να μένει πάνω από τέτοιες σκοπιμότητες, και σε μεγάλο βαθμό άφηνε τους συμπατριώτες του δυσανεστήμενους! Διάφορα σχετικά με την περιοχή ανέκδοτα, που σώζονται, μαρτυρούν γι' αυτό. Η στάση του αυτή, σκληρή πολλές φορές για τους συμπατριώτες του, μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο από τη θεμελιακή αντίληψη του Γ. Καφαντάρη για την πολιτική. Αυτή τον έκανε να βλέπει την πολιτική ως αποστολή πέρα από τη μικρή περιοχή της εκλογικής του δύναμης και των ψηφοφόρων του. Τις συλλογικές αξίες που του προμήθευε η ιδέα της πολιτικής ως αποστολής επεδίωκε να τις μεταδώσει ακόμη κι εκεί όπου τον στήριζαν τοπικιστικά συμφέροντα και μερικότερες αξίες²⁸. Μπολιάζοντας έτσι και τους άλλους με υψηλότερους στόχους, αξίες, ιδανικά, απέφευγε να κατέβει αυτός στο επίπεδο του ψηφοφόρου ή του οπαδού, αλλά επεδίωκε να ανεβάσει αυτούς στο δικό

28. Για να τονίσει τη σημασία του συλλογικού, στο οποίο υποτάσσει το σημερινό (τοπικό), ενδεικτικό είναι αυτό που είπε σε προεκλογικό του λόγο στο Καρπενήσι το 1932: «[...] Πρέπει νά ἐννοήσωμεν, φίλοι μου, ὅτι καμμία ἄλλη ἐπαρχία δὲν ἔχει τόσο ἰσχυρὴν ἀνάγκην νά εἶναι τὸ κράτος οἰκονομικῶς ἀκμαῖον καὶ εὐρωστον, ὅσον ἡ ἰδική μας»: Γούλας ὁ.π., σ. 27.

του ύψος της ανώτερης ηθικής, των συλλογικών αξιών και των οραμάτων. Με τον τρόπο αυτό γίνεται φανερό ότι η άσκηση της πολιτικής και του ηγετικού (του) ρόλου για τον Γ. Καφαντάρη δεν μπορεί να σταθεί στο επίπεδο του πελατειακού παζαρέματος για την ικανοποίηση συμφερόντων σε ατομική βάση. Απεναντίας, δείχνει να αποκτά έναν παιδαγωγικό χαρακτήρα, που διαπλάθει και παιδαγωγεί ηθικά τον ψηφοφόρο ή οπαδό.

Ασφαλώς η ηθοπλαστική και ηθικοπλαστική αυτή λειτουργία του πολιτικού μπορεί να μην είναι η ηθική του Ευαγγελίου, αν και ενυπάρχουν ευαγγελικά σπέρματα, αλλά μια ηθική της πολιτικής, που απορρέει από την αντίληψη της πολιτικής ως αποστολής που έχει ενστερνιστεί ο πολιτικός ηγέτης. Από αυτήν την αφοσίωσή του στην πολιτική με το νόημα της αποστολής απορρέει και η αφοσίωσή του στην ικανοποίηση συλλογικών αναγκών. Σ' αυτή την ικανοποίηση συλλογικών αναγκών δεν διστάζει να υποταχθεί ο ίδιος πρώτος απ' όλους.

Αλλά ο Γ. Καφαντάρης συνδυάζει και τρεις άλλες ιδιότητες, που ο Μ. Weber θεωρεί αποφασιστικές για έναν πολιτικό ηγέτη²⁹. Αυτές είναι α) το πάθος, το οποίο δείχνει το βαθμό της αφοσίωσης που δίνει ο ηγέτης σε μια υπόθεση ή αποστολή. Αυτό εκφράζεται συχνά με την εργατικότητα αλλά και τη μαχητικότητα και σταθερότητα που δείχνει στη διεκπεραίωση της αποστολής του και την υποστήριξη των ιδεών του. Και τα δύο αυτά χαρακτηριστικά είναι έντονα στην πολιτική δράση του Γ. Καφαντάρη, μάλιστα συχνά σε βαθμό καθολικό και απόλυτο, σχεδόν άκαμπτο· β) η ευθύνη και γ) η αίσθηση του μέτρου, που τονίζουν την υπευθυνότητα και τη συνέπεια του ηγέτη στις αρχές και τις διακηρύξεις του, αλλά και την αποστασιοποίησή του από τα πράγματα, όταν πρέπει να κρίνει με ηρεμία και νηφαλιότητα τα γεγονότα, αδιάφορο αν μετέχει ή δεν μετέχει κι ο ίδιος σ' αυτά. Και ο Γ. Καφαντάρης έδειξε πολλές φορές ότι πρόσκαι-

29. Μ. Weber, *ό.π.*, σ. 66.

ρες πολιτικές επιδιώξεις και αξιώματα δεν θόλωναν το νου του. Αδιαφορούσε συχνά, τα απέρριπτε για να μην αρνηθεί τις αρχές και τις ιδέες του, γεγονός που συνηγορεί στην ύπαρξη αυξημένης ευθύνης έναντι της αποστολής του αλλά και του δημοσίου συμφέροντος κατά το χειρισμό των κρατικών υποθέσεων. Την ευθύνη και την υπευθυνότητα που χαρακτηρίζουν τον ίδιο και, κατά τη γνώμη του, πρέπει να χαρακτηρίζουν τους ασχολούμενους με το χειρισμό των δημόσιων υποθέσεων τα επικαλείται συχνά σε λόγους και επιστολές του³⁰.

Ανεξάρτητα από το που ανήκει ένας ηγέτης, δηλαδή σε ποιο κόμμα εντάσσεται, ή ποια είναι η ιδεολογική του έκφραση, η άσκηση της ηγεσίας ή η λειτουργία του στο πολιτικό αξίωμα συνδέεται αναπόφευκτα με αυξημένες απαιτήσεις ήθους, υπευθυνότητας, συνέπειας, ηθικής. Γι' αυτό, το σύστημα των αξιών που αυτός πρεσβεύει και η συμπεριφορά του —συνεπής ή μη— επηρεάζουν τις προσδοκίες και τη συμπεριφορά των γύρω, δηλαδή των συνεργατών, των οπαδών, των ψηφοφόρων³¹. Ο Γ. Καφαντάρης, από τα λίγα που είδαμε ως τώρα, υπερέβαλε τον εαυτό του σε συνέπεια. Ήταν αυστηρός με τον εαυτό του αλλά αυστηρός και με τους άλλους. Αυτή η αυστηρότητα προς τον εαυτό του τον θωράκιζε και γινόταν το πιο αποτελεσματικό μέσο προκειμένου να το αντιτάξει ως επιχείρημα σε κάθε αίτημα που απέκλινε από τη συλλογική βάση και ιεράρχηση. Η ανεπιληπτη θητεία του λ.χ. στην οικονομική διαχείριση, και γενικά στο χειρισμό των κρατικών υποθέσεων, του έδινε το δικαίωμα να γράφει σε γράμμα του στον Ελ. Βενιζέλο: «Οί διαχειριζόμενοι τὰ κοινὰ ὀφείλουν εἰς πᾶσαν στιγμήν νὰ κατακρίνωνται διὰ τὰς ἐπιβλαβεῖς ἐνεργείας (των), καὶ οἱ δυνάμενοι νὰ ἐπεμβαίνουν ἐπωφελῶς δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἄδρανοῦν»³².

30. Γράμμα ιδιόχειρο στον Ι. Τσιγκόλη (1943) (από το αρχείο Σταφυλά). Λέγει χαρακτηριστικά: «Έκείνο που με ενδιαφέρει κανείς δεν έχει την δύναμιν νὰ μοῦ τὸ ἀφαιρήσῃ, καὶ αὐτὸ εἶναι ἡ ἀρμορία μὲ τὴν συνείδησίν μου».

31. Burns, ὁ.π., σ. 571-575.

32. Αγραφιώτης, ὁ.π., σ. 209.

VI. ΜΕΡΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Για να κλείσω τη σύντομη, κατ' ανάγκην, αυτή εισήγησή μου, και συνοψίζοντας όσα ειπώθηκαν πιο πάνω, θα έλεγα ότι στην πολιτική πορεία του Γ. Καφαντάρη διακρίνουμε μια χαρακτηριστική συνέπεια και μια συνέχεια. Είναι αυτή που δείχνει να συνδέει την πρώτη με την τελευταία πράξη. Κεντρικός άξονας αυτού του δεσμού είναι η βασική και θεμελιώδης αντίληψη που έχει ο Καφαντάρης για την πολιτική: μια υπέρτατη αξία, που φαίνεται ότι του ενσταλάχθηκε από την πολιτική φιλοσοφία και, προπαντός, την πολιτική πράξη του πατέρα του. Ενισχύθηκε αναμφίβολα από άλλα φωτεινά παραδείγματα πολιτικών της περιοχής του, καθώς και από το ευρύτερο περιβάλλον στο οποίο πέρασε τα χρόνια σχηματισμού του. Η επιβράβευση για την αταλάντευτη αυτή θέση του, τόσο από τους πολιτικούς του φίλους όσο και από αντιπάλους στα πρώτα του κιόλας βήματα στην πολιτική, ενίσχυσε ακόμη περισσότερο την προσήλωσή του στη δική του αντίληψη της πολιτικής και την πολιτική του φιλοσοφία που απέρρευσε από αυτήν. Έτσι, η αξία της πολιτικής ως ισότιμης με τη ζωή, με τις πολιτικές εκφάνσεις της, που συνοπτικά αναλύσαμε πιο πάνω, κυριάρχησε σε ολόκληρη τη μακρόχρονη και ταραχώδη πολιτική του σταδιοδρομία.

Αναμφίβολα αυτή επηρέασε την πολιτική του συμπεριφορά και τη στάση του σε καίρια πολιτικά ζητήματα, μερικά από τα οποία επισημάναμε στην ανάλυση που προηγήθηκε. Μονολεκτικά θα λέγαμε ότι από την απόλυτη προσήλωσή του σ' αυτήν απέρρευσαν επιμέρους αξίες και πρακτικές, ώστε σήμερα αβίαστα να τον θεωρούμε μαχητικό στους πολιτικούς του αγώνες, διαλλακτικό και συναινετικό σε ό,τι αφορά το κοινό συμφέρον και, πάνω απ' όλα, άκαμπτο, αυστηρό και απόλυτο ως προς τις ηθικές αρχές που συνάδουν με τη θεώρησή του της πολιτικής ως αποστολής.

Παρόλο που η εισήγηση αυτή δεν σκόπευε —και δεν θα μπορούσε, άλλωστε— να εξαντλήσει ένα τόσο τεράστιο κεφάλαιο στην πολιτική ζωή του Γ. Καφαντάρη, ωστόσο πιστεύω ότι η

κεντρική αυτή αντίληψή του μας είναι ιδιαίτερα χρήσιμη. Μπορεί, δηλαδή, ενισχυόμενη από ένα πλούσιο εμπειρικό υλικό, που θα προέλθει από το αρχείο του, τους λόγους του, τα κείμενά του κ.ά. να αποβεί ένα πρόσφορο εργαλείο προσέγγισης και ερμηνείας της πολιτικής του δράσης και συμπεριφοράς καθ' όλη την περίοδο της πολιτικής του σταδιοδρομίας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗ

Έχοντας υπόψη μου ότι η προσωπική βιβλιοθήκη του Γ. Καφαντάρη πριν από χρόνια δωρήθηκε από τη γυναίκα του στη Βιβλιοθήκη της Βουλής (σήμερα Μπενάκειο) θέλησα, στο πλαίσιο της έρευνάς μου για την προσωπικότητά του, να κάνω μια πρώτη διερεύνηση, για να ικανοποιήσω την περιέργειά μου γύρω από το τι είδους βιβλία περιείχε και τι ενδεχομένως διάβαζε ο Γ. Καφαντάρης. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι, σε μεγάλο βαθμό, μια βιβλιοθήκη απαρτίζεται από βιβλία που ικανοποιούν τα ενδιαφέροντα —επαγγελματικά ή άλλα— του ιδιοκτήτη της. Επομένως, μια απεικόνιση αυτών των ενδιαφερόντων θα απαιτούσε την καταγραφή όλων των τίτλων των βιβλίων που περιέχει η βιβλιοθήκη. Λόγω του μεγάλου αριθμού των βιβλίων (περίπου 4.000), με αντίστοιχο αριθμό καρτελών, επέλεξα ένα τυχαίο αντιπροσωπευτικό δείγμα 20% (καταγράφοντας ανά είκοσι τον τίτλο κάθε καρτέλας).

Οι τίτλοι που κατέγραψα από τις καρτέλες ταξινομήθηκαν στις παρακάτω γενικές κατηγορίες θεμάτων:

Πίνακας 1

Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΤΟΥ ΔΕΙΓΜΑΤΟΣ

<i>Γλώσσα βιβλίου</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Ελληνική	147	68,0
Γαλλική	54	25,0
Αγγλική	13	6,0
Γερμανική	1	0,4
Ιταλική	1	0,4
Σύνολο	216	99,8

Όπως προκύπτει από τους πίνακες, τα βιβλία του δείγματος στη συντριπτική τους πλειοψηφία είναι ελληνικά, με δεύτερη σε προτεραιότητα γλώσσα τη γαλλική, και τρίτη την αγγλική (πίνακας 1).

Αλλά πιο σημαντική θεωρείται η εικόνα που προκύπτει από τον επόμενο πίνακα (2). Η αναλογία στην οποία κατανέμονται τα θέματα των βιβλίων του πίνακα (δείγματος) μπορεί να θεωρηθεί ότι ανταποκρίνεται σε μεγάλο βαθμό στη σημασία που απέδιδε ο Καφαντάρης στα ζητήματα που τον απορρόφησαν κατά τις ενασχολήσεις του στη διάρκεια της πολιτικής του σταδιοδρομίας. Τα οικονομικά θέματα λ.χ. απορρόφησαν τον περισσότερο χρόνο στην πολιτική του σταδιοδρομία. Είναι μάλιστα και ο τομέας στον οποίο διέπρεψε ως πολιτικός. Ο ίδιος άλλωστε έδινε ιδιαίτερη σημασία στα οικονομικά, όταν έλεγε: «Ο χειρισμός των οικονομικών συμφερόντων είναι ή δύναμις ή παρακολούθησά, ή προάγουσα και ρυθμίζουσα την κίνησιν των ιδεών εν τη επιλύσει των μεγάλων της ανθρωπότητας προβλημάτων» (περ. *Πειθαρχία*, 13.7.1930, σ. 8). Η σημασία λοιπόν που απέδιδε θεμελιώνεται και από τη μεγάλη αναλογία των οικονομικών βιβλίων στη βιβλιοθήκη του (25,5%).

Από τις άλλες κατηγορίες τα ιστορικά (22,6%), απ' όπου ο πολιτικός αντλεί διδάγματα, οι κλασικοί (10%), που προάγουν τη σκέψη και τη ρητορική τέχνη, απαραίτητη για έναν κοινοβουλευτικό, κατέχουν επίσης σημαντική θέση. Η παρουσία βιβλίων που αναφέρονται σε διεθνή θέματα (9,8%) φανερώνουν ενδιαφέρον και εποπτεία του Γ. Καφαντάρη πάνω σε τέτοια ζητήματα (υπάρχει άλλωστε και δικό του πόνημα σχετικό με τη Βαλκανική Συνεννόηση).

Ως δικηγόρος, αλλά και ως πολιτικός που τον απασχολούσαν άπειρα νομικά ζητήματα, ιδιαίτερα στα υπουργεία Οικονομικών και Δικαιοσύνης (βακούφικα, γεωργικά, κλήροι, συνταγματικά ζητήματα κ.ά.) ήταν φυσικό να έχει τη βιβλιοθήκη του εμπλουτισμένη με τέτοια βιβλία.

Η ύπαρξη των άλλων βιβλίων, λογοτεχνικών κλπ. τονίζει την ευρύτητα και την ποικιλία των ενδιαφερόντων του και κάθε άλλο παρά μονομέρεια στη γενικότερη μόρφωση και την πνευματική του συγκρότηση, όπως μπορεί κανείς να συμπεράνει από το δείγμα που χρησιμοποιήθηκε. Εξάλλου τα δημοσιεύματά του, αλλά και οι λόγοι του, ενισχύουν αυτή την εντύπωση.

Τέλος, τα θρησκευτικά βιβλία, τα φιλοσοφικά (2,0%) κ.ά. μπορούν να θεωρηθούν ενδεικτικά και ενισχυτικά των ηθικών αρχών που τον διέκριναν και των φιλολαϊκών, ίσως, μέτρων, που ως πολιτικός υποστήριζε.

Πίνακας 2

ΓΕΝΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΘΕΜΑΤΩΝ ΠΟΥ ΑΝΗΚΟΥΝ ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ
ΤΟΥ ΔΕΙΓΜΑΤΟΣ (20%)

Κατηγορία βιβλίου	Σειρά προτίμησης (με κριτήριο αριθμό βιβλίων) αθροιστικά			
	N	%		
Αρχαία Κλασικά (Έλληνες-Ρωμαίοι)	22	1,0	1η Οικονομολογικά	25,5%
Αυτοδιοίκηση τοπική	2	0,9	2η Ιστορικά	22,6%
Βιογραφικά - Ιστορικά	10	4,6	3η Νομικά	10,5%
Γενικής φύσεως	12	5,5	4η Κλασικοί	10,0%
Γλώσσα: Λεξικά	3	1,4	5η Διεθνολογικά	9,8%
Γλώσσα και Παιδεία	2	0,9	6η Γεν. Φύσεως	5,5%
Διεθνείς Σχέσεις	21	9,7	7η Βιογραφικά	4,6%
Δίκαιο: Γενικά	5	2,3	8η Ποίηση-Λογοτεχνία	3,1%
Δίκαιο: Εκκλησ. (Διοίκηση)	6	2,8	9η Θρησκευτικά	3,0%
Δίκαιο: Συνταγματικό	7	3,2	10η Γλώσσα-Παιδεία	2,3%
Εθνογραφία - Ιστορία:			11η Φιλοσοφικά	2,0%
Περιγραφές	12	5,5	12η Διάφορα	1,0%
Εκκλησιαστικοί Πατέρες	3	1,4		
Θρησκευτικά	3	1,4		
Ιστορία: Γενικά	19	8,8		
Ιστορία: Ελληνική - Πολιτική (Συγχ.)	14	6,5		
Ιστορία: Στρατιωτική	3	1,4		
Καλές Τέχνες	4	1,8		
Λογοτεχνία: Πεζογραφία	4	1,8		
Λογοτεχνία: Ποίηση	1	0,5		
Νομοθεσία	1	0,5		
Οικονομία: Θεωρία	4	1,8		
Οικονομία: Γενικά	7	3,2		
Οικονομία: Αγροτική	11	5,1		
Οικονομία: Δημόσια Πίστη	18	8,3		
Οικονομία: Ελληνική	16	7,4		
Περιοδικά: Νομικά	1	0,5		
Περιοδικά: Οικονομικά	1	0,5		
Φιλοσοφία	4	1,8		
Σύνολο	216	99,6		99,6%

ΜΕΡΙΚΕΣ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΕΣ ΑΦΙΕΡΩΣΕΙΣ ΒΙΒΛΙΩΝ ΣΤΟΝ Γ. ΚΑΦΑΝΤΑΡΗ

(Από ένα δείγμα βιβλίων, τυχαία επιλεγμένων,
που βρέθηκαν στη βιβλιοθήκη του)

Περιεργαζόμενος το χώρο όπου βρίσκεται ατόφια η βιβλιοθήκη του Καφαντάρη, με τα διάφορα ενθυμήματά του, προσείλκυσαν την προσοχή μου μερικά βιβλία που τυχαία πήρα στα χέρια μου. Τα βιβλία αυτά, χαρισμένα από τους συγγραφείς τους στον ίδιο τον Καφαντάρη, φέρουν ιδιόχειρες αφιερώσεις προς αυτόν. Ανθολόγησα μερικές απ' αυτές, τόσο γιατί προέρχονται από γνωστές προσωπικότητες, όσο και γιατί εκφράζουν μια ποικιλία αισθημάτων προς το πρόσωπό του.

Δείχνουν ίσως, ως ένα βαθμό, ότι ο αυστηρός προς όλους αλλά και προς τον εαυτό του ηγέτης δεν ήταν δυνατό να προκαλέσει τις λυρικές εξάρσεις και τις μεγαλόστομες αφιερώσεις θαυμασμού και αφοσίωσης που μόνο ένας χαρισματικός ηγέτης, όπως ο Ελ. Βενιζέλος, με τη σαγήνη του μπορεί να προκαλέσει.

1. Ο «Τυμψηρστός» (Δ. Παπαδόπουλος), στο βιβλίο του *Ωραία Ζωή* (1928), έχει την αφιέρωση:

«Στὸν ἐξαιρετικὸ παιδικὸ φίλο μου ἐξοχώτατο κ. Γ. Καφαντάρη μὲ ἀγάπη καὶ μεγάλη ἐκτίμηση.

Τυμψηρστός».

2. Ο Κ. Τσάτσος, στο βιβλίο του *Ἡ σημασία τῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου ἐν τῷ συγχρόνῳ πολιτισμῷ* (1933):

«Πρὸς τὸν Γ. Καφαντάρη τιμῆς ἔνεκεν».

3. Ο Θ. Τσάτσος, στο βιβλίο του *Εἰσαγωγή εἰς τὸ Πολιτικὸν Δίκαιον* (1928):

«Πρὸς τὸν κ. Γ. Καφαντάρη μετὰ σεβασμοῦ καὶ τιμῆς».

4. Ο Π. Δερτιλῆς, στο βιβλίο του *Ὁ Προϋπολογισμὸς τοῦ Κράτους ἀπὸ νομικῆς ἀπόψεως* (1936):

«Εἰς τὸν σεβαστὸν μου Πρόεδρον κ. Γ. Καφαντάρη, Ἀρχηγὸν τοῦ Προοδευτικοῦ Κόμματος εἰς ἔνδειξιν βαθυτάτης τιμῆς».

5. Ο Π. Ραπτάρης, στο ἔργο του *Κώδικες Νόμων*:

«Πρὸς τὸν Ἀξιότιμον Ἀρχηγὸν τοῦ Προοδευτικοῦ Κόμματος μετὰ πάσης τιμῆς καὶ ὑπολήψεως».

6. Ο Θ. Ρητορίδης, σε ποιητικές του συλλογές:

α) «Στὸν σεβαστὸν μου Πρόεδρον κ. Γ. Καφαντάρη, τὸν ἔξοχο Ἑλληνα καὶ ἄνθρωπο».

β) «Στὸν ἄξιο κ. Γ. Καφαντάρη, ἐλπίδα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἑθνους». (χ.χ).

7. Ο Μ. Ροδάς, στο ἔργο του *Μορφές Θεάτρου*:

«Στὸν ἀγνὸ καὶ βαθύτατα συνειδητὸ πρόμαχο τοῦ Ἑλληνικοῦ Δημοκρατικοῦ Πνεύματος καὶ σεβαστὸ Πρόεδρο κ. Γ. Καφαντάρη καὶ εἰς ἀξιότιμον καὶ εὐγενεστάτη σύζυγό του κ. Μαρία μετὰ εὐλαβεῖς χαιρετισμοὺς καὶ εἰλικρινῇ φιλία». (22.3.44);

Απὸ ἀνάλογη ἐρευνα στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ελ. Βενιζέλου βρίσκουμε ἀφιερώσεις που δείχνουν ψυχικὸ συγκλονισμό, υπέρτατη ἀφοσίωση, λατρεία, καὶ ἐκφράζονται με ἐπίθετα στὸν υπερθετικὸ βαθμό. Του ἀποδίδονται θεϊκές, ἡρωϊκές καὶ μυθικὲς ιδιότητες, δηλαδή ὅ,τι συνθέτει τὸν χαρισματικὸ δεσμό, τὴν υποκειμενικὴ σχέση τοῦ χαρισματικοῦ ηγέτη με τὸν οπαδό. Ὅλα αὐτὰ λείπουν ἀπὸ τὶς ἀφιερώσεις στὸν Καφαντάρη. Χωρὶς αὐτὰ νὰ υποτιμούν ἢ νὰ μειώνουν βέβαια τὸν Καφαντάρη, δείχνουν ἀπλὰ τὴ μεγαλοσύνη τοῦ Ελ. Βενιζέλου, τὴν ἀπόσταση που τοὺς χώριζε ὡς ηγέτες, ἀλλὰ προ παντός υπαινίσσονται τι εἶδους ηγέτης υπήρξε ὁ καθένας τους.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Αγραφιώτης Δ. Ν., *Γεώργιος Καφαντάρης*, Αθήνα 1983.
- Burns J. M., *Leadership*, «Harper», Νέα Υόρκη 1978.
- Campbell J. και Sherrard P., *Modern Greece*, «Praeger», Νέα Υόρκη 1968.
- Γούλας Δ. Γ., *Γεώργιος Καφαντάρης*, «Ιστορικές Εκδόσεις, Στεφ. Βασιλόπουλος», Αθήνα 1982.
- Γούλας Δ. Γ., *Η Ενδοκρατία και τα προβλήματά της*, Αθήνα 1946.
- Dahl R., *Polyarchy: Participation and Opposition*, «Yale University Press», New Haven 1971.
- Greenstein F., *Personality and Politics*, «Princeton University Press», Princeton N. J. 1987.
- Isaak R., *Individuals and World Politics*, «Duxbury Press», Belmont Ca. 1980.
- Σταφυλάς Μ., *Γεώργιος Καφαντάρης: Τρεις σταθμοί της ζωής του*, Αθήνα 1966.
- Φαρμακίδης Γ. Α., *Γεώργιος Ζηρόπουλος*, Αθήνα 1964.
- Weber M., *Η Πολιτική ως επάγγελμα*, μτφρ. Μ. Κυπραίου, «Παπαζήσης», Αθήνα 1986.
- Wolfenstein E. V., *Personality and Politics*, «Dickenson», Belmont. Ca 1969.
- Woodhouse W. J., *Aetolia*, «Oxford Clarendon Press», Οξφόρδη 1897.